

Отримано: 13.12.2024

Прорецензовано: 05.01.2025

Прийнято до друку: 12.01.2025

e-mail: vitaliiyaremchuk@gmail.com

DOI: 10.25264/2409-6806-2025-36-14-22

Яремчук В. Микола Ковальський і Острозька академія. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки»*. Острог, 2025. Вип. 36. С. 14–22.

УДК 93(477)+929

Віталій Яремчук**МИКОЛА КОВАЛЬСЬКИЙ І ОСТРОЗЬКА АКАДЕМІЯ**

Мета статті – показати значення діяльності відомого українського історика й освітянина Миколи Ковальського (1929 – 2006) для утвердження ідеї Острозького університетського осередку та в її практичній реалізації. Методологія дослідження базована на методах інтелектуальної історії, історіографічного аналізу й синтезу. Вперше системно висвітлено питання про роль М. Ковальського у творенні провідного сучасного українського вищого закладу освіти – Національного університету «Острозька академія». Обґрунтовано, що адміністративно-організаційна діяльність, наукова творчість і освітні практики професора мали вагоме значення для утвердження ідеї Острозького університетського осередку та в її практичній реалізації. М. Ковальський був і залишається найбільшим науковцем, які працювали/працюють в Острозькій академії. Без нього острозька університетська ідея не мала б настільки розвиненого складника поваги до справжньої науки, який їй нині притаманний. Вагомим був внесок професора в реалізацію практичних речей, без яких не могло бути мови про його швидке зростання – усталення викладацького складу, започаткування інтенсивної і якісної наукової роботи, визначення форм і методів вищої освіти, загалом формування інтелектуального і методичного потенціалу для майбутнього поступу.

Ключові слова: Микола Ковальський, Острог, Острозька академія, історична наука, ідентичність, «школа М. Ковальського», історіографічний образ.

Vitalii Yaremchuk**MYKOLA KOVALSKYI AND OSTROH ACADEMY**

The purpose of the study is to show the importance of the activities of the famous Ukrainian historian and educator Mykola Kovalskyi (1929-2006) in establishing the idea of the Ostroh University Center and in its practical implementation. The research methodology is based on the methods of intellectual history, historiographical analysis and synthesis. For the first time, the issue of the role of M. Kovalskyi in the creation of the leading modern Ukrainian higher education institution – the National University of Ostroh Academy is systematically covered. It is substantiated that the administrative and organizational activity, scientific creativity and educational practices of the professor were of great importance for the establishment of the idea of the Ostroh University Center and in its practical implementation. M. Kovalskyi was and remains the greatest scientist who worked/works at the Ostroh Academy. Without him, the Ostroh university idea would not have such a developed component of respect for true science, which is characteristic of it today. The professor's contribution to the implementation of practical things, without which there could be no question of its rapid growth, was significant – the establishment of a teaching staff, the initiation of intensive and high-quality scientific work, the definition of forms and methods of higher education, in general, the formation of intellectual and methodical potential for future progress.

Keywords: Mykola Kovalskyi, Ostroh, Ostroh Academy, historical science, identity, «school of M. Kovalskyi», historiographic image.

Історію феномену усталення на рубежі XX і XXI століть вищої школи у давньому волинському центрі української освіти місті Острозі ще належить написати. Цей текст присвячений одному із «батьків» сучасної Острозької академії – відомому українському історику й освітянину Миколі Ковальському (1929 – 2006). Його автор має на меті показати значення діяльності цього непересічного науковця для утвердження ідеї Острозького університетського осередку та в її практичній реалізації.

На перший погляд, окреслена в заголовку публікації проблема вивчена порівняно непогано. На сьогодні підготовлено низку досліджень про М. Ковальського в цілому й про «острозький» етап його життя зокрема. Найбільш вагомою з таких студій варто вважати дисертацію О. Мельника [1]. В історіографічній частині цієї кваліфікаційної роботи проведений докладний і компетентний огляд всього, що написано про М. Ковальського до 2016 р. включно [1, С. 17–25]. В останні роки Ковальськiана поповнилася ще низкою значущих публікацій [2; 3; 4].

Водночас говорити про крапки над «і» передчасно. Йдеться про необхідність більш верифікованого розуміння біографії професора, про те, щоб показати живу людину, а не «лицаря без страху та докору», зрештою – про коригування вже певною мірою усталеного і формування більш правдивого його історіографічного образу. Наприклад, «перспектива» захисту докторської дисертації М. Ковальського не могла в принципі «бути відсунута» через, нібито, публікацію ним книги «Джерела про початковий етап друкарства на Україні (Діяльність першодрукаря Івана Федорова в 70-х – на початку 80-х рр. XVI ст.)» (Дніпропетровськ, 1972) (яка була «розпізнана»/«визнана» як «ідеологічно підривна»/«ідеологічно не витримана» [2, р. 278; 3, с. 132]). Річ у тому, що тоді ще не могло бути мови про захист – праця над докторським проектом знаходилася в робочій стадії, а перший варіант докторату було подано до обговорення на університетській кафедрі у 1976 р. (врешті, М. Ковальський захистив у Московському університеті третій варіант дисертації у 1984 р. [5; 1, с. 75]).

На сьогодні існує досить значний масив джерел різної родової й видової належності, які дозволяють відносно повноцінно розкрити окреслену проблему. Зокрема, за життя М. Ковальського були видані три наукові збірки на його пошану, що містять багатоманітну інформацію про вченого [6; 7; 8]. Після смерті науковця його учні і співробітники підготували вартісну меморіальну працю, присвячену Вчителю [9].

Достоту М. Ковальський продовжує жити в людських серцях і наукових текстах. Його феноменальність й феноменальність створеної ним наукової школи продовжує збурювати інтелектуальний інтерес широкого кола дослідників.

Про феноменальність і не феноменальність М. Ковальського

Як справді талановита людина, М. Ковальський був талановитим у всьому. Насамперед, в тому, щоб бути інтегрованим у ненормальну академічну атмосферу радянської історичної науки. У ньому органічно поєднувалися риси Дон Кіхота, який усупереч усім випробуванням, яких зазнав у житті, вірив у добру природу людини й прагнув до «чистої науки», та на подив прагматичного такого собі Талейрана. Ці свої здібності М. Ковальський не вмів застосовувати задля вирішення меркантильних і «приземлених» питань, натомість «активував» винятково з ідеалістичною метою – зазвичай для допомоги своїм учням і аспірантам, додання бюрократичних перепон в наукових проєктах, загалом для обминання рутинних практик пізньорадянської академії (чимало з яких збереглося і в академічній науці незалежної України). І водночас професор був досить безпорадним, коли потрібно було відповідати на суто матеріальні «виклики» радянської і пострадянської дійсності, і надто довірливим у людських взаєминах – в той час, коли мав справу з тривіальною непорядністю.

М. Ковальський не належав до видимих опонентів комуністичного режиму, й відкрито не робив кроків, які б могли завадити його науковій кар'єрі. Вихід в світ у 1972 р. його згаданої вже книги «Джерела про початковий етап друкарства на Україні», в якій він дозволив собі зробити покликання на текст Івана Огієнка [6, с. 20; 1, с. 77–78; 9, с. 89–90], був можливим у відносно ліберальній для україністики атмосфері доби П. Шелеста. Неприємності, які М. Ковальський отримав за цю працю та спробу подати до «Українського історичного журналу» статтю на подібну тему, були викликані неочікуваними і стрімкими змінами загального плану – впровадженням відверто репресивної національної політики в УРСР з боку Кремля та його сателітів (нового керівного тандему В. Щербицького і В. Маланчука). Звісно, що сам М. Ковальський не міг всього цього передбачити. Загалом добре розуміючи межі ідеологічно прийняттого і політично дозволеного, вчений водночас ніколи не здійснював непорядних вчинків, і завжди намагався вести себе гідно, в тому числі й у складних ситуаціях.

Як і багато хто з українських істориків радянської доби, він ретельно приховував «небезпечні» факти у власній біографії. Маючи родинні пов'язання з помітними постатями українського національного

руху¹, аж до 1991 р. ніде не згадував про ці зв'язки [1, с. 35–36]. Мав таку ознаку «благонадійного» науковця, як членство в компартії (з 1959 до травня 1991 р.). Цікаво, що в радянському паспорті М. Ковальського була задекларована його російська етнічна належність («національність») [2, р. 285; 3, с. 140; 9, с. 21]. Батьки М. Ковальського розмовляли російською [7, с. 16]. За спогадами його дніпропетровських учнів, М. Ковальський читав лекції і розмовляв російською до змін кінця 1980-х рр. З іншого боку, російськомовним учений став тільки в зросійщеному Дніпропетровську, й попервах намагався в умовах русифікованого Дніпропетровського університету та певної лібералізації мовної політики в республіці часів П. Шелеста видавати свої тексти українською мовою, проте не мав жодної підтримки з боку університетського керівництва і колег [6, с. 20–21].

Зауважимо також, що М. Ковальський мав особливе ставлення до польської культури і науки, адже починав свій життєвий шлях у значною мірою польськомовному і польськокультурному середовищі. Він вільно володів польською мовою, до кінця життя зберігав інтерес до польського кіно і літератури. Значною мірою на його наукову діяльність вплинули поїздки з дослідницькими цілями спочатку до ПНР (1970, 1980), а потім і до демократичної Польщі (1993) [1, с. 65].

М. Ковальський був достатньо «нормальним» радянським істориком і за своїми професійними уподобаннями і тематичними пріоритетами. Очевидно, що творчі імпульси своїм джерелознавчим дослідженням він отримував від істориків провідних наукових центрів СРСР, де у 1970-і роки, всупереч «цвинтарній тиші», яка встановилася в радянській історичній науці після відносно відлиги кінця 1950-х – 1960-х років, розвивалися такі нові напрямки, як історична антропологія, історична інформатика, теоретичне джерелознавство. Відомо, що він, будучи ще доцентом не провідного вишу в союзній республіці, зумів налагодити широку мережу комунікацій зі знайомими радянськими вченими в УРСР та з поза радянської України, передусім з Росії. Наприклад, із відомим знавцем ранньомодерної Московщини й теоретиком джерелознавства С. Шмідтом М. Ковальський підтримував зв'язки аж до середини 2000-х рр. [10, с. 30; 11, с. 443]. Зрештою, саме від російських науковців він отримав підтримку в захисті докторської дисертації, в якій йому було відмовлено в Україні. Тут він повторив шлях академічної атестації, що його проходили провідні історики в пізньорадянській УРСР, зокрема М. Марченко, Ф. Шевченко, М. Брайчевський, Я. Ісаєвич. Усім їм, як і М. Ковальському, фактично через ідеологічну мотивацію довелося шукати відповідні можливості поза Україною – в установах союзного центру. Тут окремим українським історикам вдавалося обійти перепони, пов'язані з наявністю у своїх працях «рецидивів» «українського буржуазного націоналізму» (уявних чи справжніх). Річ у тому, що в академічних установах Москви чи Ленінграда у 1960-і – 1980-і рр. була більш розкута в цьому сенсі атмосфера, ніж у Києві чи Львові, де офіційний нагляд за «націоналістичними» проявами в діяльності національних інтелектуалів й культурних діячів був більш ретельним і суворим.

Варто говорити й про ідентичності М. Ковальського. На нашу думку, в ієрархії колективних ідентичностей М. Ковальського провідну роль завжди відігравала професійна. Він відносив себе (зрозуміло, що не буквально) передусім до «республіки вчених» в сенсі, сформованому європейськими науковими революціями Нового часу з їхніми академічними стандартами. Як здається, передусім саме таке самоусвідомлення визначало його професійну поведінку і, певною мірою, й громадянську позицію впродовж усього життя.

Ототожнення себе із світом рафінованих учених пояснює свідомий інтерес М. Ковальського до джерелознавства, адже в радянські часи це була одна із небагатьох дослідницьких царин, куди майже не проникала партійна ідеологія [6, с. 25]. У професійних взаєминах був нейтральним до «національної» належності своїх колег-істориків, а цінував їх за фахові і людські якості [12, с. 33]. Водночас гостро не сприймав наукової непорядності, невігластва, псевдонаукової активності, імітації наукової діяльності – байдуже, представниками якого ідейного чи національного «табору» такі речі продукувалися.

М. Ковальський був надзвичайно плідним як науковець. За якістю та кількістю своїх текстів він, безумовно, належав до провідних українських істориків свого часу. Його індекс Гірша – 16 при 895 цитуваннях, зафіксованих у бібліометричному профілі М. Ковальського в пошуковій системі

¹ Перший чоловік рідної тітки і хрещеної Марії Кікець його ж рідний дядько Микола Ковальський був активним діячем Української революції й українського еміграційного табору в міжвоєнній Польщі, загинув у Дахау 1944 р., а її другий чоловік Лев Биковський – чільним представником українського діаспорного культурного середовища в США у післявоєнний час.

Google Scholar². Це при тому, що основний масив його значущих публікацій вийшов у 1970-і – 1980-і рр., найбільш цитовані тексти радянських років відсутні в мережі, а деякі є бібліографічною рідкістю. Його бібліографія становить понад 500 позицій [1, с. 4, 94].

Чи не головним здобутком М. Ковальського стало створення ним наукової школи, яка розглядається як виняткове явище. Про «школу М. Ковальського» написано чимало, відтак не будемо заглиблюватися в цю тему. Попри певні відмінності в її означенні, називанні, визначенні унікальності, відзначені в спеціальній літературі, існує дослідницький консенсус у двох ключових питаннях. По-перше, серед усіх подібних неформальних колективів в українській історичній науці радянської і пострадянської доби саме «школа М. Ковальського» стала найбільш вагомою за своїми здобутками і впливом на історієписання. Найбільш відомі учні М. Ковальського – В. Брехуненко, Ю. Мицик, С. Плохій та ін. – належать до істориків, які визначають «порядок денний» в сучасній українській і, певною мірою, світовій (якщо говорити про С. Плохія) історіографії. По-друге, усіма авторами, які пишуть про цей феномен, безумовно визнається, що головним і вирішальним творцем школи був сам М. Ковальський. Без його натхнення та самопожертви, видатних наукових, організаторських і передусім людських рис школа б не була створена.

М. Ковальський був украй вимогливим до своїх аспірантів, більшість з яких сформували його наукову школу. Водночас плекав свого роду «батьківське» ставлення до них. Воно нагадувало відносини молодого М. Грушевського зі своїми львівськими послідовниками, які стали його «Львівською науковою школою». Аж до таких речей, як організація ним наукових відряджень аспірантів в архіви та бібліотеки та вирішення пов'язаних із цим бюрократичних проблем, обстоювання інтересів своїх студентів, аспірантів під час навчання, надання фактично вільного доступу до свого приватного помешкання та домашньої бібліотеки і т. ін. Але не терпів у людських і професійних стосунках панібратства, як не притаманною йому була й вдавана, штучна, манірна поведінка. М. Ковальському вдавалося підтримувати зі своїми молодшими колегами, а в останній період життя – фактично з науковими «внуками» такий рівень відносин, коли ти фізично відчуваєш, що не маєш права його підвести. «Вони повірили в мене, а я повірив у них» – так доволі просто на початку 1990-х рр. Микола Павлович визначив секрет своїх успіхів як наукового керівника та досягнень своїх учнів [6, с. 27].

Говорячи про феноменальність М. Ковальського і особливості неформального колективу вчених, виплеканих ним, варто підкреслити, що питомою рисою Миколи Павловича як людини і як ученого було усвідомлення обмеженості можливостей і людини, і вченого. Він любив повторювати, що ніколи не зустрічав геніальних людей і геніальних істориків [6, с. 27], а вершин у будь-якій сфері діяльності можна досягнути лише наполегливою працею. Будучи амбіційним науковцем, ніколи не вдавався до самовихваляння і приниження значимості доробку інших. Один із його принципів – повага до наукової праці, пошана до вчених і освітян будь-якого рівня, формату, покоління, а якщо критика – то лише відверта, сутнісна й аргументована [9, с. 83]. У цьому сенсі репрезентативною, наприклад, була його незгода з гіперкритицизмом окремих науковців (О. Лазаревський, Д. Багалій), які вкрай гостро і, як він вважав, несправедливо в свій час відреагували на дослідницьку методологію найбільшого історика запорозького козацтва Д. Яворницького [13, с. 106–107].

На наш погляд, М. Ковальський до кінця 1980-х років був людиною з не виразними/не окресленими політичними лояльностями, хоча центральною з таких було його радше «стихийне» українство. Воно виявлялося насамперед у загальному напрямку його професійної діяльності в радянський (а потім – і у пострадянський) період. Даючи у 1995 р. відповіді на письмовий «запитальник» дніпровського історика Є. Чернова про свій життєвий і творчий шлях, він не лукавив, коли говорив, що «завжди на 95 процентів займався вітчизняною історією, конкретно різними аспектами історії України», і що бачив завжди це основним завданням українських істориків, «бо [...] за нас це ніхто не зробить» [6, с. 17]. З кінця 1980-х років М. Ковальський почав дієво підтримувати українське національне відродження, й відтоді, ймовірно, його українська ідентичність стала виразною та однозначною. У спілкуванні зі студентами та колегами в університеті перейшов на українську мову. Саме тоді долучився до краєзнавчого руху на своїй малій батьківщині, який відбувався під виразно національними гаслами (про що мова нижче). Ще далеко до краху СРСР разом з іншими науковцями Дніпропетровського університету М. Ковальський написав лист до обкому КПУ з вимогою виконувати вимоги закону 1989 р. «Про мови в Українській РСР», прийняття якого тоді ще Верховною

² URL: <https://scholar.google.com.ua/citations?user=rcFJ-AEAAAAJ&hl=uk> (дата звернення: 25.03.2025).

Радою УРСР, як відомо, було важливим кроком у процесі суверенізації України. Йшлося про спробу редакції обласної газети «Зоря» зробити її двомовною, що порушувало цей закон. Лист було опубліковано на її шпальтах [1, с. 185].

Коли ми говоримо про будь кого з українських інтелектуалів пізньорадянської доби, які працювали в офіційній культурній, освітній, науковій сферах, зі словника наукових публікацій варто прибрати категорії «сервілізм» та «національна зрада». І тому, що завдання історика – пояснювати, а не засуджувати чи оспівувати. І тому, що вони переважно не релевантні для пояснення поведінки творчої інтелігенції в пізньорадянській Україні. І тому, що значна частина українських культурних діячів останнього радянського покоління стала основою національного культурного процесу і національного відродження після 1991 р. Ї абсолютна більшість з них робили це щиро. М. Ковальський був сином свого часу. Але, разом з тим, ученим і людиною, яка піднялася і над часом, і над обставинами.

Чим був Острог для М. Ковальського?

Думками і душею М. Ковальський ніколи не поривав зв'язку із рідним містом, навіть коли з кінця 1950-х років до 1994 р. фізично знаходився поза малою батьківщиною. Відомо, що він мав глибоку прив'язаність до батьків, і щороку приїздив до батьківської оселі. Місто дитинства і юності, пам'ятки сивочолого Острога зривали інтерес М. Ковальського до історії [6, с. 21; 1, с. 36–37]. Відтак, уже з початків власної освітньої й дослідницької праці складав бібліографічну картотеку з Острогіани [14, с. 184]. У його помешканнях завжди був і багатий іконографічний матеріал, який засвідчував любов ученого до острозької давнини (фотоальбоми, мистецькі зображення видів й історичних пам'яток Острога). У 1965 р. ним опубліковано першу спеціальну розвідку, присвячену місту доби «Волинських Афін» [15]. Хоча з кінця 1960-х рр. М. Ковальський зосередився на проблематиці джерелознавства української історії XVI – першої половини XVII ст., острозька старовина постійно фігурувала в його публікаціях 1970-х – 1980-х рр. Наприклад, серед джерельних знахідок ученого того періоду, пов'язаних із історією Острога, – невідомий раніше магдебурзький привілей місту 1585 р., виявлений М. Ковальським в московському ЦДАДА і опублікований ним у 1982 р. [16, с. 69–71].

Уже з 1990 р. М. Ковальський став до керма відновлення в Острозі інтелектуального життя, яке зачмерло в радянський час. Був одним із натхненників і організаторів проведення під егідою острозького міського голови М. Гришука (1951 – 2023) та місцевого вчителя і краєзнавця П. Андрухова (1924 – 1996) всеукраїнських конференцій, які готувалися як «ідеологічне» обґрунтування підготовки до відзначення містом свого 900-річного ювілею. Вони відбувалися щорічно (починаючи з 1990 р.) під гаслом «Острог на порозі 900-річчя». Вже з 1989 р. на сторінках острозьких міських та районних газет починають публікуватися статті М. Ковальського з історії міста³. Ця його активність як популяризатора острозької давнини і більш сучасної історії Острога в місцевій пресі була гідною подиву, адже впродовж 1989 – 2004 рр. ним опубліковано близько 70 публікацій із відповідної тематики. Вона засвідчувала його щирі любов до рідного міста, прагнення до поширення в українському суспільстві та місцевій громаді закритих/притлумлених раніше, в часи совєцького невігластва, історичних знань.

Власне в колі названих щойно трьох людей народилася й ідея відновлення в Острозі вищого закладу освіти, яка на той час здавалася ледь не авантюрою. Вагомою була і його безпосередня роль у прийнятті рішення Української держави про відкриття вишу в провінційному місті. Можливо, одним із вирішальних доказів на користь позитивного вирішення питання стала підготовка М. Ковальським папка з історичними документами про давню Острозьку академію, яка лягла навесні 1994 р. на стіл тодішнього віце-прем'єра уряду України з питань гуманітарної політики М. Жулинського [1, с. 83–84]. Так чи інакше, але острозькі мрії таки свого домоглися...

На перший погляд, не раціональним був і переїзд М. Ковальського до Острога на постійне мешкання влітку 1994 р. 65-річний професор Дніпропетровського університету явно ризикував. З містом на Дніпрі були пов'язані його найкращі роки, тут він став визнаним ученим, творцем наукової школи. А Острог і його поки що евентуальний виш відкривався далеко не очевидними перспективами та

³ Тут і далі статистичні відомості про публікації М. Ковальського отримані на підставі підрахунків за: [1, с. 216–251, 281–285; 17].

можливостями, які, особливо в світлі поважного віку і слабого вже стану здоров'я М. Ковальського, надто складно було реалізовувати.

Чому ж все таки вчений наважився на повернення на малу батьківщину? Очевидно, що рішення ним приймалося важко, воно було зваженим і непростим. Ішлося про втрату інтересу до праці в Дніпропетровському університеті [6, с. 18]. Важила й ностальгія за містом дитинства й юності, містом, де поховані батьки. Звичайно, що він був люблячим батьком для своїх дуже рано напівосиротілих доньок Тетяни й Ірини (його дружина Любов Кирилівна, з якою прожили у шлюбі 12 років, відійшла у Вічність у 1972 р. у віці 32 р.), й хотів залишити їм хоча б скромне трикімнатне помешкання в Дніпропетровську.

Важливо також наголосити, що М. Ковальський щиро прагнув до того, щоб талановита молодь з його рідної Волині мала можливість мати гідну освіту [12, С. 42–43]. При тому відомо, що прагнення до просвітництва було своєрідним тиглем його життєвих поривань й кредо його позиції як вченого і викладача, його, як він висловився, «життєвою місією» [6, с. 17]. Ідея Острозької академії давала йому шанс на втілення цього свого покликання, до якого, повторимося, він ставився дуже серйозно.

Тут варто підкреслити, що саме вчителів, педагогів М. Ковальський щиро і однозначно вважав справжніми рушіями поступу [12, с. 34]. Це надто контрастувало з суспільними настроями пізньорадянського, а особливо – пострадянського часу, коли в масовому суспільному сприйнятті увага була прикута до людей іншого стибу, які *nolens volens* стали новою елітою (зрозуміло, що тут цей термін можна застосовувати тільки в іронічному або суто соціологічному сенсі). Така настанова спонукала його вже на початку 1990-х років започаткувати студії над життям і діяльністю місцевих освітян. До цього його інспірувало й особисте знайомство, приятельство з багатьма острозькими вчителями, вчительськими династіями, до однієї з яких він властиво й належав. У результаті таких досліджень постало понад 40 публікацій. Частину підготовлених студій історик не встиг опублікувати. Його задум видати книгу з текстами про освітян Острога і Острожчини зреалізував в 2019 р. М. Близняк, здійснивши її наукове упорядкування і підготовку до друку [12].

Ким був М. Ковальський для Острозької академії, і чим – Острозька академія для М. Ковальського?

В Острозькій академії професору судилося пропрацювати останні 12 років життя. Ці роки позначені як його масштабними планами і здобутками, так і об'єктивними обмеженнями, труднощами й драмою завершення земного шляху.

Коли йдеться про визначення змісту роботи М. Ковальського в Острозькій академії, важливо наголосити її інтегральний характер. Попри погіршення з роками його фізичного стану (вчений все більше страждав від кардіологічного захворювання, а з 2005 р. майже не виходив із власної оселі), він намагався одночасно займатися і організаційно-адміністративною, і навчальною, і, звісно, науковою працею. Фактично до початку 2000-х років М. Ковальський був після ректора І. Пасічника «людиною» № 2 в університеті – не тільки за формальним статусом (з часу заснування вишу він був проректором з навчально-наукової (1994 – 1995), а потім з наукової (до 2005 р.) роботи), а й за внеском у життя установи й її колективу. Природно, що в Острозькій академії вчений практикував свій самобутній стиль роботи, який виробився впродовж понад 30-річної університетської праці у Львові, Кривому Розі й Дніпропетровську. Величезний досвід викладача вишу, провідного історика, організатора науки був використаний ним сповна.

Учений був у першу чергу організатором наукового життя новонародженого університету. Завдяки його наполегливості утвердилася думка, яка ним повсякчас обстоювалася і зрештою стала аксіоматичною – університет в Острозі повинен бути насамперед «храмом» науки. Декому це здавалося якоюсь відірваною від життя примхою літнього професора, адже очевидно бракувало наукових сил, інтелектуальних і матеріальних ресурсів. Проте вже незабаром виявилось, що така ідея є правильною і реалістичною. У цьому плані М. Ковальський за підтримки керівництва університету ініціював і доклав значних зусиль для старту кількох важливих форм і напрямків наукової активності.

Зокрема, в 1997 р. започатковано видання спочатку загальнопрофільних [18], а потім – і галузевих «Наукових записок» Острозької академії. У тому ж році відкрито аспірантуру з окремих спеціальностей [1, с. 91]. Значимим був внесок М. Ковальського у формування кадрового складу науковців і викладачів вишу. Зокрема, з ним до Острога переїхало троє його учнів із Дніпропетровська. Згодом

в Острозькій академії М. Ковальський підготував п'ять кандидатів історичних наук, які були/є співробітниками університету.

В «острозький» період своєї діяльності М. Ковальський був ініціатором або/і модератором кількох важливих для розвитку самого університету, інформування про його історію наукових проєктів. Це насамперед енциклопедичне видання про Острозьку академію XVI – XVII ст. [19]⁴, збірник, присвячений видатним діячам навчальних закладів, які функціонували в місті в XVI – XX ст. [20]⁵. Ці праці готувалися в умовах недостатнього експертного забезпечення, проте зусиллями насамперед їхнього відповідального редактора М. Ковальського мали пристойний рівень (хоча й не вдалося уникнути помилок, особливо в праці 1997 р.).

Працюючи в Острозькій академії, вчений продовжував спілкування з окремими російськими, польськими істориками. І, як тільки це стало можливим, з середини 1990-х рр. налагодив зв'язки з середовищем української діаспорної історіографії, зокрема Українського історичного товариства, став активним дописувачем його часопису «Український історик», його обрано дійсним членом УВАН у США тощо.

В «острозький» період М. Ковальським було загалом опубліковано понад 200 наукових, науково-методичних, науково-популярних студій. Дуже важливою працею, яка певною мірою підсумовувала зацікавлення вченим історією своєї малої батьківщини, стала збірка його ключових попередніх текстів із цієї тематики, якій дав вельми «барокову» назву [14]. Вагомим проєктом М. Ковальського «острозького» етапу життя було видання за його редакцією лекційного курсу з джерелознавства, що викладався Володимиром Антоновичем для студентів Університету св. Володимира [21].

М. Ковальський відіграв важливу роль в усталенні й освітніх практик, які відповідали рівню і вимогам сучасної вищої школи, що на них з самого початку свого функціонування взувала Острозька академія. Її провідний науковець і один із керівників не цурався звичайної викладацької роботи. Вона була, з одного боку, необхідною в умовах певного дефіциту кваліфікованих кадрів в університеті на початку його існування, з іншого – сприяла формуванню високого стандарту викладання, який цілком слушно вимагався і впроваджувався керівництвом вишу.

Наважимося на припущення, що Острозька академія стала для М. Ковальського якщо й не рідною домівкою, то місцем, де він відчував свою потрібність. Тут він перебував у постійному професійному русі, який був йому необхідним як повітря. Тут він насправду міг тішитися повагою і визнанням. Проте, ясна річ, що в складні моменти відчував і розчарування.

Останні «острозькі» роки М. Ковальського були й роками завершення його життєвого шляху. Не рідко знаходився у важкому не тільки фізичному, але й душевному стані. Важко переживав відхід у Вічність близьких людей, насамперед прогресуюче захворювання і передчасну смерть старшої доньки Тетяни (2004).

Але професор ніколи не був стогнієм. Завжди зберігав почуття власної гідності та позитивне сприйняття життя у всіх його добрих і поганих виявах. Болісно переживаючи фактичну розлуку з університетом, який перестав фізично відвідувати в останні свої земні роки, він цікавився його життям до найменших дрібниць. Шкодував про нереалізовані плани, але не робив з того страшної трагедії. Його найбільшим нереалізованим проєктом була підготовка «Вступу до джерелознавства», адже слушно вважав себе одним із провідних експертів у цій галузі історичної науки. Мав доволі тверезе ставлення й до реалізованих ним проєктів (розуміючи, що будь-яке досягнення в науці є її тимчасовим станом). З належним розумінням сприйняв зумовлене нестачею ресурсів згорання роботи організованого за його активного лобіювання в кінці 1994 р. Острозького відділення Інституту української археографії та джерелознавства імені М. Грушевського НАН України. Чутливо, проте й іронічно поставився до гострої критики першого великого «острозького» проєкту, в який зробив вирішальний внесок, з боку Н. Яковенко [22]. Сам він чудово розумів недоліки цієї праці, напівжартома називаючи її «енциклопудією». Проте й закликав належно оцінити її здобутки та вникнути критиків у непростий контекст її підготовки [10, с. 39].

В Острозькій академії двічі було проведено віншування М. Ковальського з нагоди його ювілеїв – 70-річчя (1999) і 75-річчя (2004), видано дві з трьох праць на пошану вченого, які, як уже зазначалося, вийшли за його життя, що засвідчувало виняткове ставлення до нього як до професійного історика й як до особистості, зокрема і з боку колективу університету. Принагідно скажемо, що

⁴ У цій праці М. Ковальський був автором 34 (тобто приблизно третини) текстів (з них 6 – у співавторстві).

⁵ З 59 нарисів цієї книги М. Ковальський написав 17 (з них 2 – у співавторстві).

після смерті науковця в острозькому виші продовжують традицію вивчення його доробку та відзначення його внеску в історіографію. Зокрема, іменем професора названо кафедру історії Острозької академії та одну з вулиць Острога. В університеті проводяться наукові конференції, присвячені М. Ковальському (2009, 2014, 2017, 2019 – спільно з науковими установами Дніпра, 2024).

Безперечно, що М. Ковальський був і залишається найбільшим ученим, які працювали/працюють в Острозькій академії. Немає сумнівів і в тому, що без нього острозька університетська ідея не мала б настільки розвиненого складника поваги до справжньої науки, який їй нині притаманний. Вагомим був внесок професора в реалізацію практичних речей, без яких не могло бути мови про його швидке зростання – усталення викладацького складу, започаткування інтенсивної і якісної наукової роботи, визначення форм і методів вишівської освіти, загалом формування інтелектуального і методичного потенціалу для майбутнього поступу.

Автор щиро дякує професорові Петрові Кулаковському та доценту Миколі Близняку за уважне читання і уточнення до цього тексту. Зрозуміло, що відповідальність за висловлені у ньому ідеї та наведені фактичні відомості лежить винятково на авторові.

Список використаних джерел та літератури:

1. Мельник О. В. Наукова, освітня та громадська діяльність Миколи Ковальського (1929 – 2006 рр.). Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук: 07.00.01 – історія України. Острог, 2017.
2. Portnov, A., Portnova, T. Soviet Ukrainian Historiography in Brezhnev's Closed City: Mykola/Nikolai Kovalsky and His «School» at the Dnipropetrovsk University. *Ab Imperio*. 2017. 4: 265-291.
3. Портнов А., Портнова Т. Микола Ковальський та його школа у Дніпропетровському університеті 1970 – 1980-х років: сторінки історії української радянської історіографії. *Наукові записки УКУ. Серія: «Історія»*. 2019. Число XIII. Вип. 3. С. 117–146.
4. Мельник О., Трофимович В. «Вони повірили у мене, а я повірив у них» (особливості наукової школи М. Ковальського). *Український історичний журнал*. 2019. № 1. С. 137–165.
5. Ковальський Н. П. Источники по истории Украины XVI – первой половины XVII в.: Автореф. дисс. ... д-ра ист. наук. Москва, 1984.
6. Дніпропетровський історико-археографічний збірник. Дніпропетровськ, 1997. Вип. 1: На пошану професора Миколи Павловича Ковальського.
7. Осягнення історії. Збірник наукових праць на пошану професора Миколи Павловича Ковальського з нагоди 70-річчя. Острог ; Нью-Йорк, 1999.
8. Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: Історичні науки. Острог, 2004. Вип. 4: На пошану професора Миколи Павловича Ковальського.
9. Микола Павлович Ковальський. *Ad gloriam... Ad honores... Ad memorandum...* Дніпропетровськ, 2007.
10. Близняк М. Спогади професора Миколи Павловича Ковальського «Про тих, кого пам'ятаю і шаную (роздуми про коло особистостей, з яким доводилось зустрічатись і співпрацювати)». *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. Серія «Історичні науки». 2014. Вип. 22. С. 25–48.
11. Мицик Ю. З листування Івана Бутича з Миколою Ковальським. *Україна в Центральній-Східній Європі*. 2013. Вип. 12–13. С. 431–448.
12. Ковальський М. Етюди з історії Острога: нариси про освітян ХХ ст. Житомир, 2019.
13. Ковальський М. П. Історіографічні аспекти у науковій спадщині Д. І. Яворницького: (Деякі роздуми історика). *Проблеми історіографії та джерелознавства історії запорозького козацтва: Матеріали наукових читань Д. І. Яворницького: Зб. статей*. Запоріжжя, 1993. С. 101–110.
14. Ковальський М. П. Етюди з історії Острога: Нариси. Острог, 1998. 288 с.
15. Ковальський М. До історії Острозької друкарні (кінець XVI – початок XVII ст.). *Тези доповідей Другої наукової конференції Криворізького загальнонаукового факультету*. Кривий Ріг, 1965. С. 31–33.
16. Ковальський Н. П. Источники по социально-экономической истории Украины XVI – первой половины XVII века: Структура источниковой базы. Днепропетровск, 1982.
17. Микола Павлович Ковальський: Матеріали до біобібліографії. Острог, 2002.
18. Наукові записки [Острозької Академії]. Острог, 1997.
19. Острозька академія XVI – XVII ст.: Енциклопедичне видання. Острог, 1997.
20. Острозькі просвітники XVI – ХХ ст. Острог, 2000.
21. Антонович В. Лекції з джерелознавства. Острог; Нью-Йорк, 2003.
22. Яковенко Н. Про енциклопедичну гарячку на прикладі однієї з енциклопедій. *Український гуманітарний огляд*. Київ, 1999. Вип. 1. С. 190–199.

References:

1. Mel'nyk, O. V. Naukova, osvitiyans'ka ta hromads'ka diial'nist' Mykoly Koval's'koho (1929 – 2006 rr.). Dysertatsiia na zdobuttia naukovooho stupenia kandydata istorychnykh nauk: 07.00.01 – istoriia Ukrainy. Ostroh, 2017 [in Ukrainian].

2. Portnov, A., Portnova, T. Soviet Ukrainian Historiography in Brezhnev's Closed City: Mykola/Nikolai Kovalsky and His «School» at the Dnipropetrovsk University. *Ab Imperio*. 2017. 4: 265-291.
3. Portnov, A., Portnova, T. Mykola Koval's'kyj ta joho shkola u Dnipropetrovs'komu universyteti 1970 – 1980-kh rokiv: storinky istorii ukrains'koi radians'koi istoriohrafii. *Naukovi zapysky UKU. Serii: Istorii – Scientific notes of UKU. Series: History*. 2019. XIII/3: 117-146 [in Ukrainian].
4. Mel'nyk, O., Trofymovych, V. «Vony poviryly u mene, a ia poviryv u nykh» (osoblyvosti naukovoï shkoly M. Koval's'koho). *Ukrains'kyj istorychnyj zhurnal – Ukrainian historical journal*. 2019. 1: 137-165 [in Ukrainian].
5. Koval'skij, N. P. Istochniki po istorii Ukrainy XVI – pervoj poloviny XVII v.: Avtoref. diss. ... d-ra ist. nauk. Moscow, 1984 [in Russian].
6. Dnipropetrovs'kyj istoryko-arkheohrafichnyj zbirnyk. 1: Na poshanu profesora Mykoly Pavlovycha Koval's'koho. Dnipropetrovs'k, 1997 [in Ukrainian].
7. Osiahnennia istorii. Zbirnyk naukovykh prats' na poshanu profesora Mykoly Pavlovycha Koval's'koho z nahody 70-richchia. Ostroh; New York, 1999 [in Ukrainian].
8. *Naukovi zapysky Natsional'noho universytetu «Ostroz'ka akademiia»: Istorychni nauky – Scientific Notes of Ostroh Academy National University: «Historical sciences»*. Series. 4: Na poshanu profesora Mykoly Pavlovycha Koval's'koho. Ostroh, 2004 [in Ukrainian].
9. Mykola Pavlovych Koval's'kyj. Ad gloriam... Ad honores... Ad memorandum... Dnipropetrovs'k, 2007 [in Ukrainian].
10. Blyzniak, M. Spohady profesora Mykoly Pavlovycha Koval's'koho «Pro tykh, koho pam'iataiu i shanuiu (rozдумы pro kolo osobystostej, z iakym dovodylos' zustrichatys' i spivpratsiuvaty)». *Naukovi zapysky Natsional'noho universytetu «Ostroz'ka akademiia». Serii «Istorychni nauky» – Scientific Notes of Ostroh Academy National University: «Historical sciences» series*. 2014. 22: 25-48 [in Ukrainian].
11. Mytsyk, Yu. Z lystuvannia Ivana Butycha z Mykoloiu Koval's'kym. *Ukraina v Tsentral'no-Skhidnij Yevropi – Ukraine in Central-Eastern Europe*. 2013. 12-13: 431-448 [in Ukrainian].
12. Koval's'kyj, M. Etiudy z istorii Ostroha: narysy pro osvitan XX st. Zhytomyr, 2019 [in Ukrainian].
13. Koval's'kyj, M. P. Istoriografichni aspekty u naukovij spadschyni D. I. Yavornyts'koho: (Deiaki rozдумы istoryka). In: Problemy istoriohrafii ta dzhereloznavstva istorii zaporoz'koho kozatstva: Materialy naukovykh chytan' D. I. Yavornyts'koho: Zb. statej. Zaporizhzhia, 1993, pp. 101-110 [in Ukrainian].
14. Koval's'kyj, M. P. Etiudy z istorii Ostroha: Narysy. Ostroh, 1998 [in Ukrainian].
15. Koval's'kyj, M. Do istorii Ostroz'koi drukarni (kinets' XVI – pochatok XVII st.). In: Tezy dopovidej Druhoi naukovoï konferentsii Kryvoriz'koho zahal'nonaukovoho fakul'tetu. Kryvyj Rih, 1965, pp. 31-33 [in Ukrainian].
16. Koval'skij, N. P. Istochniki po social'no-ekonomicheskoy istorii Ukrainy XVI – pervoj poloviny XVII veka: Struktura istochnikovoj bazy. Dnepropetrovsk, 1982 [in Russian].
17. Mykola Pavlovych Koval's'kyj: Materialy do biobibliohrafii. Ostroh, 2002 [in Ukrainian].
18. *Naukovi zapysky [Ostroz'koi Akademii] – Scientific notes [of the Ostroh Academy]*. Ostroh, 1997 [in Ukrainian].
19. Ostroz'ka akademiia XVI – XVII st.: Entsyklopedychne vydannia. Ostroh, 1997 [in Ukrainian].
20. Ostroz'ki prosvitnyky XVI – XX st. Ostroh, 2000 [in Ukrainian].
21. Antonovych, V. Lektsii z dzhereloznavstva. Ostroh ; New York, 2003 [in Ukrainian].
22. Yakovenko, N. Pro entsyklopedychnu hariachku na prykladi odniiei z entsyklopedij. *Ukrains'kyj humanitarnyj ohliad – Ukrainian humanitarian review*. 1999. 1: 190-199 [in Ukrainian].